

Z A M A N

Dr. OLIVIER LACOMBE

Felsefe Profesörü

Güç bir mesele olan zaman meselesi, birçok bakımdan ele alınabilir. Biliyoruz ki, eski Newton nazariyesinde, zamanla mekân, müsavi haklarla ve imtiyazsız olarak dünyanın çift çerçevesini teşkil ediyordu; yeni fizik nazariyeleri ise bundan vazgeçerek, bir hadisenin zamanı vasıflarını, mekânî durumuna göre inceliyorlar. Bu köşeden bakınca, zaman artık mekândan müstakil bir şey olarak kalmıyor, sadece mekânın dördüncü buğu gibi bir şey oluyor. Bu mekân, zamanla madde arasında bir zarf ve mazruf münasebeti yoktur, o sadece enerji (madde ve inşia) ile birlikte biricik bir varlığı, fizik varlığı teşkil ediyor.

Biz burada, fizikçi olarak değil, feylesof olarak, zamandan bahsedeceğiz. Esasen, aynı mesele, yakında, önünüzde mütehasıs bir konferansçı tarafından ele alınacaktır. Belki yalnız deneysel bilimin kemmiştirilmiş zamanı üzerine bir düşünme, sağlam bir temeli olmamak kusura kurtulabilir, denecektir. Einstein "A ve B noktalarına düşen iki şimşek vuruşunun hemzaman olduğuna deney ile karar vermek için, bir hemzamanlık tarifi lâzımdır, bu şart yerine getirilmedikçe, hemzamanlığın kabulüne bir mâna verebileceğini sanmakla, fizikçi olarak, bir hayale kapılmış olurum,, dememiş midir? Buna şu cevabı verebiliriz: Matematik fizik için, hakikatta ölçü aletleri vasıtasile varlığını gözlem ettiği varlıktan başka bir varlık olamaz. Fakat gerçekle varın böyle bir târifi, bu iki kavramın bütün zenginliğini tüketemez. Nitekim Einstein bile, Bergson ile aleni bir münakaşada, söylediğimiz formülün, sırf fizik alanında kalmadığı müddetçe, indiliğini kabul etmiştir. Öyleyse bizde izafet nazariyesi müellifinin tanıdığı bir hürriyetten emniyetle faydalanacağız.

Zaman üzerine felsefe görüşleri karşılıklı iki kutup teşkil ediyor: Birincisi Kantçı, ikincisi Bergsoncu anlayıştır. Bütün idealistler gibi, Kant da zamanın varlığını asgariye indiriyor, onu hassasiyetimizin öznel bir suretine irca ediyor. Böylece, hiç bir şey, *gelecek*, *şimdi* ve *geçmişin* sıralanması kanuna uymadan deneysel bilincimizde görünemez. Fakat bu zaman kalıbı eşyanın mahiyetine yabancıdır, onların üzerine konulmuştur. Bergson sa, zamanla, daha doğrusu, devam (durée) ile asıl varlığın, gerçekliğin, kumaşını dokumuştur. Zamanın gerçekliğini azamiye çıkarmıştır.

Biz, kendimiz, bir vaziyet almadan önce bir şairi dinleyelim: "Za-

man gün, ay ve yılın durmadan yeniden başlaması değildir, o, her saniyenin artırmaya geldiği, daha gerçek bir şeyin, *geçmişin*, bir defa varlomuş olanın, işçisidir. Bütün şeyler bir daha varolmamak için, çağır-dıkları sonuncuya yer vermek için var olmak zaruretindedir. Geçmiş, geleceği çağırın büyümlü bir şarkıdır, onun zaruri doğurucu faslıdır, geleceğin şartlarının durmadan artan toplamıdır. Şu dakika öteki bütün dakikalardan başkadır, çünkü aynı geçmiş miktarının sınırı değildir. Aynı geçmişi yaymadığı gibi aynı geleceği de dürmez. Ben geldiğim atadan fazla devam ediyorum, soluğumuzun her anında, dünya, ilk insanın ilk soluğunu aldığı o ilk hava yudumu kadar yenidir.... Zaman, var olacak her şeye, bir daha var olmamak için sunulmuş vasıttır. *O ölüme davettir*, her cümleyi tam ve anlatıcı bir ahenk içinde dağılmaya, nisyan uçurumunun kulağında ibadet kelâmını tüketmeye davettir. (Paul Claudel, *Connaissance du Temps*)

Bize bu kadar güzel sunulan fikirlerden bir kaçının altını çizelim: Henüz var olmıyan *gelecek* ile artık var olmıyan *geçmiş* arasında gerçekte var olan varlık şeridi *şimdi*. Bu gerçek varlık şeridi de yer değiştirir, asla aynı şerit değildir, durmadan yenilenir. Yerini almağa davet ettiği geleceğe doğru uzanır, önünde silinir. Bütün geçmişle zengindir. Her yeni an kendisinden önce gelenlerden daha zengindir, fakat kendinden kaçan ve yalnız peşinden gelen zaman için zengin olan bir zenginlik. Zamanın akıcı koşuşu ebediyeti gerektirir.

Şimdi bu karşıtlı noktalara rasyonel bir formül vermiye çalışalım. Zaman devam (durée)nin bir türüdür. Devam etmek, varlıkta daim, baki olmaktır. Kemali daima edimsel (actuel) olan, tamamiyle yetkin bir varlığın ebedi bir devamı vardır. Değişmeye tâbi bir varlığın, derinliklerine işliyen bir değişmenin zamanı bir devamı vardır. O halde zaman değişmeye bağlıdır, değişmeyi gerçek bir şey olarak alırsak, o zaman zarurî olarak zaman bahsinde gerçekçi (realiste) oluruz, dolayısıyla Bergsona yaklaşırız. Bununla beraber Bergsonu sonuna kadar takip edemeyeceğiz. Zira, bizce, değişen bir varlık en yüksek varlık olamaz. Tersine bütün varlıkların en fakiridir, çünkü, olduğunu olmaksızın kesilmekle varlıkta tutunabiliyor. Ne kadar gerçek olursa olsun, tek başına kalan zamanın, ancak kararsız bir varlığı vardır, çünkü andan ana varlığını kaybederek, varlığını korumaktadır. O, ancak bir hafıza tarafından hifzedildiği takdirde, edimsel bir bütünlük (totalité actuelle) olur. Ancak bir düşünce tarafından düşünüldüğü zaman tam olarak gerçektir. Öyleyse idealistler zamanın düşünceye tâbi olduğunu söylemekle tamamiyle haksız değillerdir. Fakat bu öyle bir tabiiyettir ki, onu tamamiyle ideal bir aleme nakledecek yerde, bilâkis ona varlığını vermektedir.

Belki benden, zamanı değişmeye ve belleke irca etmek, onu tamamiyle ortadan kaldırmaz mı? yahut ta hiç değilse, matematikçilerin uzun emeklerinin meyvasını kaybettirmez mi diye soracaksınız. Filha-

kika bu çalışma ile zaman mefhumu bütün saflığı ile meydana çıkarılmış, ampirik bilincin yarı-karanlık, yarı-aydınlığından kurtarılarak bilimin tam aydınlığına konmuştu. Buna şu cevabı vereceğiz ki, klâsik mihanîğin geçmişte ve şimdi de sonsuz ve muntazam süratle akıp giden zamanı gerçek değil, ideal bir zamandır. Zaten Einstein da, zaman mefhumu ile birlikte giden ananevi hemzamanlık fikrinin, yanlışlığını fiziğin realismi adına göstermek zorunda kalmıştı. Biz de, onun gibi, yine realizm, ama felsefi realizm adına, Newtonla kantın zamanını, şüphesiz kaldıracak değil, fakat yeterliksiz bulacağız. Söz arası söyliyelim ki, antinomiler feylesofunun zaman üzerine ortaya çıkardığı güçlükler, bizce, ideal matematik zamanı gerçek kozmik bir zaman gibi almasından ileri geliyor.

Fizikçinin realizmi, duyularla yaptığı bir gözlemi şaşmaz bir ölçü ile bağlayabildiği zaman tatmin edilir. Feylesofun realizmi ise daha fazla bir şey ister: onun, az veya çok bir derinliğe, eşyanın özüne ulaşması lâzımdır. Bunun mânası, her gerçek devam (durée) nicelik nizamına muhaliftir demek değildir. Bu tez ancak, oluş (devenir) ve cevher değişmesi dünyasını aşan (transcendant) devamlar için doğrudur. Zamanî (temporel) devama, yani bizim devamımıza gelince, o mahiyeti icabı mekân ve sayıya bağlıdır. Doğruca ölçünün altına düşer. Zaman dünyasında kemmi ve tözel değişmeler, daima mihaniki intikal hareketlerini icabettirir. Böylece zaman hareketin mekânda teakubu olarak tarifedilebilir. Teakubun mekâna nisbeti zamanî (temporel) gelecekle geçmişi mihaniki bir ön ve arka ile ifade etmeyi mümkün kılar. Hareketin mekâna nisbeti de zamanın akışını ölçmek imkânını verir.

Buraya kadar söylediğimizden şu çıkıyor ki, orijinal hareketler kadar orijinal zamanı devamlar da ayırmak lâzımdır. Her hareketin bir "kendi zamanı,, vardır. "Kendi zamanı,, fikri yeni değildir. En az Aristoya kadar çıkar. Görelilik kuramı onu yeniden itibarlandırmıştır. Bununla beraber Einsteinın buna verdiği kapsamı matematik fiziğin alanından alıp kamuğ duyguya veya felsefenin alanına götürmekten sakınlım. Hiç bir şey feylesofu, "Kendi zamanı,, doktrinine hemzamanlığın izafiliği doktrinini bağlamağa zorlamaz: Bu ancak matematik dilde değeri olan bir münasebettir, ontolojik mânasına itiraz etmek yerindedir. Biz burada tezimizin müdafaası için, çok defa, Carrel ile Le Comte du Nouÿ'un zaman ve hayat üzerine çalışmalarına müracaat edeceğiz. Canlı türlerin zamanı, hayati, ferdi zamandan ayırt edilmelidir. Birincisi hususi bir doku parçasının kapalı bir camda kültürü sayesinde gözlem ediyor. Sabit harürü ve kimyevi şartlarda tutulan bir dokunun hücreleri göz kamaştırıcı bir süratle üreyor. (İnsan vücudu boyunda mütecanis bir hücre dokusu bir yılda güneşin hacminin on üç katrilyon defasına müsavi bir hacim alacaktır). Ve işin garibi de şu ki, buna hemen hemen muntazam bir süratle ulaşıyor. "Gün doğarken, diyor Carrel, insan kıyı boyunca çevik çevik yürür, suları tembel ve gevşek bulur. Amma gitgide akıntılar hızlanır, öğleye doğru insanı geride bırakmaya başlar,

gece basınca süratleri büsbütün artar,,. Başkaca söylemek istersek, bilinçdeki ölçümüze, ölçü birliği hizmetini gören kâinatla cemiyetin zamanı, biz yaşlandıkça hızını yavaşlatan, bizim, hayati ferdi zamanımıza göre hızlanır görünür. Söylediğimiz bu ölçü-zaman anlaşması ameli ihtiyaçlarımızdan doğmuştur. Yerin çift dönüş hareketi ihtiyaçlarımızın ölçüsüne göre, muvafık bir saat teşkil etmek için kâfidir. Fakat, tamamiyle muntazam olmaktan çok uzaktır. "Bugünün heyetçisi, selefleri gibi eklipsleri, yarım dakikalık zamandan üstün bir sarahatle önden bildirmek iddiasında değildir. (Michel Souriau "Le temps,, p. 10). Diğer taraftan da yerin hareketinin kâinatın başlıca zaman ölçüsü olamıyacağı da apaçıktır. Daha büyük intizamı ile bütün kozmik hareketleri ölçmek imkânını veren böyle bir esas ölçü birliğinin varlığını kabul etmek zaruri midir? Modern fizik bu ilk ve mutlak zamanın yerine *mutlak bir sürat* koymadı mı? diye soracaksınız? Cevap olarak diyeceğiz ki, fiziko matematik sembolleri bakımından, mekânın zamana nisbetine mutlak, ve bu nisbetin taraflarına (faktörlerine) de bağıntılı göziyle bakmakta bir kâr olsa da, feylesofun meşgul olduğu ontolojik nizamda hiçte böyle değildir. Bununla beraber, şüphe yok ki, ilk zamanla mutlak sürat, her iki tarafca da, kâinatın birliğini temin maksadı ile kabul edilmiştir.

Zamanın henüz aydınlatamadığımız temelli bir yanı daha vardır: O da Geridönmezlik (irréversibilité) dir. Fizikçinin cebir sembollarını yaşanan zamanın sahasına naklederek gözle görülür bir hayal yaratmak isteyen zekice icatlarına rağmen, zaman akıntısına karşı çıkmak imkânsızdır: Bellek müstesna. *Geçmiş, bir daha gelmemek üzere, ebediyen geçmiştir. Gelecekte, şimdiye kadar hiç gelmemiştir.* Zaman akıntısının sırası, tersine çevrilmez.

Zamanın tamir edilmez kaçıışı, bunun hayattaki sonu, ölüm âfeti, insan düşüncesini, onlara bir çare veya kendine bir teselli bulmak için, her zaman tahrik etmişlerdir. İnsanı en çok ilgilendiren hal şekli ile başlayalım: Klâsik fizik harekette olan her sistem ilk haline geri getirilebilir, diyor: Bu, zamanın mütenavip çalışmasının hiç değilse muayyen planlarda telafi edilebileceğini söyleyen ilk iddiadır. Fizik uzun zaman soyut mihanikin bu dâvasının gerçek maddeye tatbik edilebileceğine inanmıştır. Fakat enerjinin azalması kanunu gösterdiği, zamanın geri dönmezliği, yalnız canlı varlıklarda değil, fiziko - şimik varlıkta da tesirini gösteriyor. Muasır nazariyeler bu kanunu nüanslandırmıştır, Enerjinin azalmasının mikro - fizik ölçüde kendini göstermesine mukabil, mikro - fizik ölçüde mihaniki geriye dönüşün meri olduğunu tedris etmişlerdir.

Bütün kâinatla, onu teşkil eden unsurlardan her birinin devir devir daha önce geçtikleri hallerin tamamile aynı olan hallerden, sonsuz defa, yeniden geçtiklerini, her birimizin varlığının şimden önce ve şimden sonra sonsuz defa yaşanmış ve yaşanacak olduğunu, bunun da her

millet, her asır, her dünya çağı için böyle olduğunu söyleyen, felsefi "*Ebedî dönüş*„ kuramı, bence, mihanikin geriye dönerlik dâvasının bütün varlıklarla bütün değerlere tatbikinden başka bir şey değildir. Bu kuram, bir matematik ve fizik tezine beşeri ve kozmik bir mâna vermek istiyor. Bu mezhebi en son tedaris eden büyük mütefekkirlerden biri olan Nietzsche'nin buna vermek istediği mâna malumdur. Ona göre bu kuram, fanî (temporel) hayatı, gevşemeyen ve bu hayatın sefaletlerine ve zamanı aşan bir ebediyete kaçmasına karşı çareler aramayan bir elle, bütün ivicacıları içinde, yakalamak ve kavşarmak gerektiğini söylemek vasıtası idi. *Kudret iradesi*, yahut *kuvvete götüren irade*, *üstün - insanlığa doğru hamle*, zamanın içinde kalmalıdır. Neşe, aynı yaşamak iradesinin daimi tekerrürü ümidinden doğacaktır.

Görülüyor ki, Nietzsche'nin, zamanı yine zamanla telafi edışı iki kaynaktan geliyor : Bunlardan biri hayattır : Geçen her dakikayı bütün şiddeti ile yaşamak lâzımdır. Diğer zamanı, olupgidişi (devenir) idare eden ebedî kanunlar altında, yakalamak gücünü gösteren akıl (intelligence) dır. Bir çokları geçen *dakikaya* veya uzaklaştıkça başka şekle bürünen *hatraya*, yahut ta henüz var olmadığı için binbir renk alan *geleceğe*, gerektiğinden üstün bir değer vermek suretile, zamanın bu tamir edilmez kaçışını ortadan kaldırmak istemişti.

Bu gibiler, Nietzsche'nin hal suretini hem pek indî, hem de pek soğukça soyut buluyorlar: ebedî varlıklarla kanunların ancak akıl için bir cazibesi vardır. Kudret iradesinin gerginliği bizi, ânı, veya hatırayı yahut da ümidin tecrübesinde sunulanı, tutmaktan alıkoyar. Varlıkları yalnız hassasiyetten ibaret olanlar, firarı veya kurtuluşu, ancak hülya veya şehvetin tadında ararlar.

Bu görüşün tam zıddında zamanın gerçeklik ve değerini küçülten görüşü buluyoruz. Plotin, Spinoza gibi bazıları, zamanın bûgüsünden fiilî bir sıyrılış, ebediyete giden bir conversion yolu gösteriyorlar. Bu yol, ebedinin soyut ve zihnî bir bilgisinden geçer. Fakat orada durmaz, vecd (extase) veya üçüncü neviden bir bilgi ile somut, nerede ise canlı diyeceğimiz, yaşanan ebediliğe doğru gider.

Rousseau, Gide gibi bir takımları da, zamanı ebediyete karşı koymak istiyorlar, fakat daha çok zamanın içinde kalıyor, ahlâk ve akıl yolunu itibarî ve gayri samimi diye reddediyorlar. Tabii insanın kendiliğindenliğini (spontaneité) esarete alan maskeyi sıyırmak lâzımdır. Biz somut ebediliği, merhalesiz, hiç bir mesafe katına lüzum olmaksızın, ne kendimize, ne de başka bir şeye bağlı olmıyan, ve böylece iki cihetten de, hür ve serbest bir fiille bulacağız.

Gözden geçirdiğimiz bütün doktrinlerin müşterek bir noktası vardır, o da zamanı insansızlaştırmaları, bir yönde giden ve geri dönmeyen, ve orijinal bir birlik teşkil ederek, doğuştan ölüme doğru giden devam (dureé) parçasına mümtaz bir mâna vermek istememeleridir. Şimdi bir

insan hayatının zamanında, yerine konmaz, başka kılınmaz, bölünmez öyle birşey vardırki, o, içinde bir şahsiyetin teşekkül ettiği ve teşekkülüne yardım ettiği bir zamandır, veya daha doğru bir sözle söylemek istersek, o içinde bu şahsiyetin yetkinleştiği bir zamandır. (Bakınız: Jean Guilton: Zamanın meşruiyeti). Böyle bir olgunluk, kendini tamamlamak için, zamanın bütün veçhelerine muhtaçtır: Zekânın ışığında, iradenin tayakkuzu ile kuvveden file çıkmak için hale; tecrübeyi meyvalandırmak için, bellek ve geçmişe; daima kendini aşmak ve yükselmek için ümit ve geleceğe mühtaçtır. Ona veçhe veren bir ideal olarak (intemporel) gayri zamaniye mühtaçtır. Ebediyete de mühtaçtır: ilkin inkişafının her bir anını varlıkta tutmak için; sonra bu onların hepsinin çehresini değiştirmek ve onları sınırlarının darlığından kurtarmak için; en sonra da olgun şahsiyetin kati çehresine ancak ebediyetin değiştirdiği bir benlik vermek için. O bütününde gerçek, ebediyetten daha da gerçek bir zamanâ; gerçek üstü bir ebediyete, ve zaman sürdükçe bunları tam olarak bağlamak üzere, zaman dışı bir ülküye de muhtaçtır.

Türkçeye çeviren :

Mehmed KARASAN